

Erdebil Tarikatı ve İlhanlılar: Tasavvuf ve Siyaset İlişkisinde Yeni Dönem

Religious Sect of Erdebil and Ilkhanids: A New Era in the
Relation Between Sufism and Politics

Hamidreza MOHAMMESNEJAD*

Öz

Safevîlerin, Tarikat Tekkesinden dünyevî güce nasıl ulaştığını anlamak için birkaç konuya açıklık getirmek gerekmektedir. Safevîlerin Atası Şeyh Safî ve Onun döneminin (İlhanlılar'ın) siyasi-içtimâî konumunu bilmek bize bu konuda yardım edecektir. Bunun yanı sıra İran'da dinin diğer bir ifadeyle mezhebi konumun ve tarihsel şartlara bağlı olarak İran'ın duraklama dönemlerinde mezhepsel dönüşümlerinin önemi büyüktür. İlhanlılar zamanında sufîlik hareketleri çok yaygınlaşmış ve hem toplumun hem de yöneticilerin dikkatini çekmiştir. Sufîlik insanın kendini tanınması ve aynı zamanda tıpkı din ve felsefe gibi varlık hakkında bir bakış açısını yansıtmaktadır. İslâm'da sufîlik, İslâm'ı etkilemiş olan diğer sufî fikirlerden etkilenerek, kendini Allah'a bağlamak için dünyayı terk etme ve kendini geliştirmekle birlikte; halk ve toplumun durumuna önem vermek ve tarihî olaylarda önder olmak üzere olumlu ve olumsuz iki zıt durumu ihtiva etmektedir. Safevîler tüm bu etkenleri kavrayarak halk ve toplumun üzerinde etkili olmuşlardır. Safevîler, "Tekke"den dünya saltanatına erişen ilk sufîlerdiler. İmamiye Şiîliğini kullanarak halkla ortak bir duygu zemini oluşturmuşlardır. Bu nedenle Safevîler'i anlamak için onların siyasi bakımdan güçlenmelerini sağlayan İmamiye Şiîliğini tanımak gerekmektedir. Tarihsel olarak İran'a hakim olmak isteyen erkin ilk olarak dine olan bakış açısını belirtmesi gereklidir. Safevîler'den önce İran'daki yöneticiler din ile devleti birleştirmişlerse de, Şiîliği kendi yönetimleriyle birleştiren ilk devlet Safevî Sufîleri olmuştur.

Anahtar kelimeler: Safevîler, Tekke, Sufî, Siyasi güç, İlhanlılar, Mezhep, Şeyh Safî, İslâm, Şiîlik.

---

* Hamidreza Mohammednejad, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi, (mohamadnejad1386@yahoo.com)

Abstract:

It requires to explain some issues in order to understand how Safavids has reached from 'Lodges' to the earthly power. To understand the Safavids ancestors Sheik Safi and the political and social conditions of his period (İlkhanids) will help us in that matter. Besides that, location of sect in Iran and how Iranians heading to sect according to the historical conditions in the period of stagnation is very important. Sufism movements have become very common in the periods of Mongoland and it also attracts the attention of society and community managers. Sufism means a person recognizing himself or herself and it is also a perspective about existence like religion and philosophy. Sufism in Islâmîc world has two positive and negative meanings: 1. To leave world to devote himself/herself to Allah affected by the others sufi ideas 2. To attach importance to the status of society and community by developing himself/herself and making leadership in the historical events. Safavids have been effective on the community and society by understanding these conditions. Safavids are the first sufi people who reached from the lodges to the world reign. Safavids have created a common feeling by using the Imam Shi'ism. For that reason it requires to understand Imam Shi'ism which comes for their help, in order to recognise Safavids. The person who wants to dominate Iran, firstly has to express his perspective to the sect. Before Safavids period, governmental representatives of Iran have combined religion and state but Safavid Sufi people have become the first state that have combined Shi'ism with their own state management.

Key Words: *Safevîds, Lodges, earthlypower, Lodges, İlkhanids, Religious Sect, Sheik Safi, İslâm, Shi'ism.*

Tarihteki gelişmelerin nasıl olduğunu anlamak olayları o zamanın şartlarıyla incelemekle mümkündür. Metinlerle tarihsel koşullar arasındaki karşılıklı etkileşimler sonucunda yeni değerlendirmeler ve sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Bu tarihsel uyum ve etkileşim tarihçiler tarafından hermanotik olarak adlandırılmakta ve tarihsel gerçekliğe ancak bu yolla varılabilmektedir. Bu bağlamda Ortaçağ'daki tarihsel şartlar birçok Sufi fırkasının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Ortaya çıkan Sufi fırkalarından birisi de Safevîlerdi. Safevîler'in nasıl ortaya çıktığını anlamak ve onları tanıyabilmek için İlhanlılar (Moğollar) ve Timurlar döneminin siyasi gelişmelerini bilmek gerekmektedir. Ayrıca Safevîlerin siyasi ve toplumsal etkinliklerini artırmalarında önemli rol oynayan İmamiye Şiîliğinin gelişim sürecini ve "Gulat" ve Sufilik kavramlarını da anlamak gerekmektedir.

Gulat sözcüğü "Gali" ve "Gali" kelimesi de "Gula" kökünden gelmektedir. Gulat kelimesi haddini aşmış ve mübalağa eden anlamlarına gelir¹. Hz. Muhammed ve Hz. Ali'yi Tanrıya benzeten ve onların beşeri

¹Mehmet Kanar, *Farsça Türkçe Büyük Sözlük*, Birim Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 442

âleme değil ilahi âleme ait olduklarına inanan bazı Şîî-Sufî fırkalara Gulat denilmektedir. Ayrıca Allah'ın ruhunun insanda zuhur ettiğine ve beşer şeklinde cisimleşerek kendini gösterdiğine inanmaktadırlar. Gulatlar "Muhammediye" ve "Alevîye" olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır.²Gulatlar; hem vahdet-i vücuda; bütün yaratılmışlar Allah'ın ruhundan³ (zatından) ve Vücutla mevcudun bir olması, hem de Hulul'a yani Vücutla mevcudun ayrı olmalarına rağmen Allah'ın sıfatlarının (ruhunun) insan da hulul etmesine inanıyorlar.⁴

Gulatların bu mübalağalı görüşleri Şîî aydın ve ulemalar tarafından kabul edilmemektedir.⁵ Gulatların görüşleri zamanla hafiflemiştir. Genellikle Gulatlar şeriat geleneklerine uymayıp vahdet-i vücuda (Allah ile insanın birleşmesi) inanıyorlardı. Gulatlar Camii de bulunmayı uygun görmüyorlardı. Bunun bir sebebi Hz. Ali'nin cami içinde şehit edilmesi diğer sebebi ise konar-göçer olmalarıdır. Gulatlar yer mülkiyeti konusunda herkes için eşit toplumsal imtiyazlar olduğuna inanıyorlardı. Siyasi ve toplumsal olarak Safevî döneminde Gulatlar özel bir mevkiye sahipti. Gulatlar;⁶ Huruffî'ye, Bektaşî'ye, İran'ın batısında yaşayan Ehli Hak ve bunun altında ortaya çıkan Guranlar ve Karakoyunlular Azerbaycan'da, Abdal Bei Urümiye de, Kakavand Kazvin'de, Hacevend Mazendaran'da, Kızılbaşlar Anadolu'da olmak üzere çeşitli gruplara ayrılmıştır.

Sufilik ve onun anlamı hakkında çeşitli görüşler vardır. Gazali ve Biruni bu kelimeyi Yunanca "sophia" kelimesiyle karşılaştırmış.⁷ Bazıları Yunanca gizli ve şifre anlamına gelen "mistik" kelimesi ile aynı anlama geldiğini öne sürmüşlerdir. Bazıları ise Sufî kelimesinin yün veya kumaştan geldiğini Sufilerin yün giydikleri için böyle adlandırıldığını ifade etmişlerdir.⁸Kimi düşünürler Tasavvuf'un Yeni Platoncu (Eflatun) felsefeden geldiğini veya ondan etkilendiğini ifade etmişlerdir.⁹Bu konuda farklı görüşler ileri sürülmekte olup kimilerine göre Sufilik Hristiyanlıktan, kimilerine göre ise Hint Dinleri ve Budizm'den etkilenmiştir. Manihaizm,

² Abbas İkbâl Aştıyani, *Handan-i Nevbahti*, Tahürî Yayınları Tahran 1979, s. 249.

³ Wiliam Chiting, *Wahdat Al-Wujud*, Encyclopedia of İslam and the Muslim World, s. 727

⁴ Abdülhuseyin Zarrinkub, *Arzeş-i Miras-ı Ferhengi'ye Süfiye*, Emirkebir Yayınları, Tahran 2004, s. 109-110; Abbas İkbâl Aştıyani, *a.g.e.*, s. 42.

⁵ Petroşevski, *İslam Dar İran Payam Yayınları*, çeviren Kerim Keşavarz, Tahran 1968, s. 325.

⁶ Muhammed Muin, *Muin Sözlüğü*, Emirkebir Yayınları, VI. cilt, Tahran 1982, s. 1360. Ebureyhan Birüni, *Tahkikü'l-Malu'l-Hind*, Moasisiye Motaleat ve İntişarat-ı Ferhengi, çev. Menüçih Südügi, Tahran 1984, c. I, s. 15.

⁸ Guşeyri Abu'l-Kasim, *Risaleye Guşeyri*, tashih Bediü'z-Zaman Fruzanfar, Bunyad Ferheng Yayınları, Tahran 1965, s. 49.

⁹ Rinold Nicholson, *Peydayeş ve Mesir-i Tasavvuf*, çeviren Muhammed Bağır Muin, Tahran 1977, s. 27.

Zerdüştlük, Massignon ve Nicholson Tasavvufundan etkilenmiş olabileceğini ifade edenler vardır. İslâm Bilimciler ve Müslümanlar ise Sufiliğin İslâm'ı bir fenomen olduğunu ve esasının Hz. Peygamber'in kişiliğine dayandığını ileri sürmektedirler. İslâm Bilimciler ve Müslüman Sufiler tevhit anlayışını vahdet-i vücuda benzetmişler ve İslâmî Tasavvufun teorik tartışmalarında çok etkili olmuşlar.¹⁰ Bazı sosyalistler de Tasavvufun gayrî İslâmî olduğunu ifade etmektedirler. İslâm dini insanın nefsinin arındırması gerektiğini önermiştir. Hz. Peygamber'in hayatında İslâm dininin bu yönünü görmemiz mümkündür. Hz. Muhammed'in "*Fakirlik benim övüncümdür.*" ve "*Ben de sizin gibi bir insanım bana sadece vahiy nazıl olur.*" hadisleri de bu konuya işaret etmektedir. Hz. Peygamber'in sünneti de insanları putlaştırmanın onları Allah'tan uzaklaştıracağını göstermektedir. Böylelikle insanın özgürlüğü ve bağımsızlığı elinden alınmış olur. İslam'da insan eşref-i mahlûk olmasına rağmen Hz. Peygamberden kısa süre sonra diğer kültürler ve medeniyetlerden etkilenerek putlaştırılmış ve İslam dünyasını da etkilemiştir. Böylece hem Şîî ve Sünnî mezhepler, İslâmî hükümetler ve güç peşinde olan hükümdarlar insanların putlaştırılması anlayışını kullanarak bundan yararlanmış ve bu gayrî İslâmî fikir ve İslâmî Tasavvufu da etkisi altına almıştır.

Sufiliğin İslâm kaynaklı olduğu¹¹ veya kimilerine göre gayrî İslâmî olduğu ileri sürülse de aslında Tasavvuf insanın manevî ihtiyaçlarıyla beraber maddî ihtiyaçlarını da etkileyen ve gideren bir olgudur. Tasavvuf insanın davranış, vücut ve ruhunu dengeler. Tasavvuf; insanın bencillik ve diğer tüm kötü davranışlardan uzaklaşmasını sağlar. İslâm dini de insanın bu önemli ihtiyacını önemsemiş, göz önünde bulundurmuş ve karşılamıştır. İslâm ve Sufilik bu yönleriyle birbirlerine paraleldir. Fakat zamanla aşırıya kaçmıştır¹². Şu olay bu aşırılığın bir ifadesi olabilir, Abdullah b. Saba Hz. Ali'yi Allah'a benzetir buna karşılık olarak Hz. Ali: "*Ben Allah'ın kuluym sen bu sözlerinle şirke giriyorsun*" der. Abartma düşüncesinin ortaya çıkmasının nedeni despotik dönemlerde gizli grupların ortaya çıkması ve bu düşünceleri abartılı şekilde ifade etmeye yol açmıştır.

Bütün bu zikrettiklerimizin yanı sıra Sufilik yalnızca dünyevî uğraşları terk etmek anlamında olmayıp düşünce temelinde halk içinde ve onlarla beraber olmayı önemser. İnsanın saadetini düşünen arifler ve yüce insanlar bu nedenle tasavvufa ilgi göstermişlerdir. Tasavvuf, insanın Allah'a tam manasıyla bağlandığı ve varlığı tanımamızı sağlayan felsefe ve din gibi

¹⁰ Rinold Nicholson, *a.g.e.*, s. 29 ve 49; Rinold Nicholson, *İslam Tasavvufu ve İnsanla Allah İlişkisi*, Çeviren Muhammedreza Şefii Kedkeni, Sohan Yayınları, , Tahran 1980, önsüzünde.

¹¹ Gasim Gani, *Tasavvuf Dar İslam*, Zavvar Yayınları, Tahran 1977, s. 21-23.

¹² Gasim Gani, *a.g.e.*, s 27.

çeşitli yollardan biridir. İslâm'da ise irfan ve tasavvuf bir taraftan hakikati (Allah'ın özü) aramak onunla olmayı diğer taraftan da realitelerle (dünyadaki maddi ve manevî olgular) ulaşmayı hedefler. Bu yönüyle Sufiler dünya ile ilgilenerek, insanlarla diyalog kurarlar ve onların nasıl bir durumda olduklarıyla ilgilenir ve durumlarının değişmesi için çaba gösterir. Mutasavvıflar şeriat taraftarı olmakla birlikte şeriat üstü âlemlerin ve değerler de olabileceğini beyan ederler. Tasavvuf tarikat yoluyla hakikati aramak için çalışır. Sufiler hakikatin şeriat yoluyla değil tarikat yoluyla aranması gerektiğine inanmaktadırlar. Sufilere göre uzaktaki ateşin varlığını söylemek o ateşin içinde olmakla aynı değildir. Bu nedenle tasavvuf sadece fıkıh ve dini kurallara uyan bir sistem değil estetik ve sembollerle yaklaşan bir olgudur. Sufilik dış dünyaya bağlı olmaksızın bağımsızlığını ortaya koymak ister. Allah ile kendi arasında bir aracı olmasını istemez. Tasavvufî düşüncenin en önemli noktası Allah'a yakınlaşmak için dünyanın itibarsızlığının vurgulanıyor olmasıdır.

Sufilikte gerçek mümin sadece kâmil mürşittir (âlem-i sağır) ve Allah'ın kâmil mürşitte tecelli ettiğine inanılır. Kâmil Mürşit'in ruhunu hissetmek Allah'ın tecellisini görmek anlamındadır. Bu nedenle müritler kendi vücudunu onda görür ve onun için her çeşit fedakârlıkta bulunurlar. Bu nedenle müritler düşünce ve duygularında mürşitten ilham alırlar. Hatta müritler mürşidin manevî olarak tecrübe ettiklerini kendi tecrübelerine tercih ederler. Dünyayı ve Allah'ı tanımak Mürşid'e bağlıdır ve onun aracılığıyla meydana gelir. Safevîler de kâmil insan mefhumu imamet anlayışıyla ifade edilir. Bu fikir Safevîler'den önce Sünnî Sufilerin kâmil insan düşüncesinde de görülmekte ve Safevîler bu düşünceden etkilenmiştir¹³.

Safevîlerin Sufilikten siyasi güce ulaşmalarını anlamamanın yolu tasavvufu iyi anlamaktan geçer. Çünkü Tasavvufî özellikler ve sıfatlar Safevî Sufileri tarafından Safevîlere nisbet edilirdi. İslâm ve İran sahasında Moğollar ve Timurlular zamanının genel siyasi durumunu anlamak ve bu dönemde Tasavvufun uygulanma şeklini bilmek de Safevîlerin eriştiği gücü anlamamızı sağlar. Bu dönemi iyi analiz etmek bizim Safevîlerin tarih sahnesine nasıl çıkmalarını anlamamıza yardım edecektir.

Moğollar zamanında İran halkı zor durumdaydı¹⁴. Bu dönem de Moğolların özelliklerinden biri de elçilerinin çok olmasıdır. Herhangi bir makam sahibi olan Moğol beyleri hem kendi işleri hem de eşinin özel işleri için İran'ın köy ve şehirlerine elçi olan memurlarını gönderiyorlardı. Elçi de o Han ve Hatun'un makam ve rütbesine göre birkaç hizmetçi ve silahlı

¹³ Henry Corbeun, *Şiilik, İsmailîyye ve Münasebat-ı Süfîyye*, Kavir Yayınları, Tahran 1964, s. 47-50.

¹⁴ Yakut Hemevî, *Mucemu'l-Buldan*, c.I, s. 713.

adamı beraberinde götürüyordu. Bunlar herhangi bir köy de konaklandıkları vakit o köy halkı onların ve hayvanlarının yiyecek, içecek ve konaklama ihtiyaçlarını karşılamak zorundaydılar. Bunu fırsat bilen birçok işsiz, eşkıya ve başıboş kimse elçi heyetine katılıp öfkeyle köy halkının her şeyini yağmalıyorlardı. Köylülerin en zor zamanları Hanlar tarafından gönderilen böyle birkaç heyetin aynı zamanda köye geldiklerini anlardı. Fakir köylüler onların hem yiyecek ve içecek hem de yolculuk masraflarını karşılamak zorundaydılar.¹⁵ Bu elçiler sadece yiyeceklerle yetinmiyorlardı bazı zamanlar eğlence istekleri de oluyordu. Genel olarak köy halkı yoksul olduğu için bu istekleri karşılayamıyorlardı. Bu durumda elçiler kimi zaman kırbaç ve kılıç zoruyla ve hatta köylünün eş ve çocuklarını ölümle tehdit ederek isteklerinin yerine getirilmesi konusunda ısrarcı davranıyorlardı. Bu elçilerin kullanmaları için ahırda 500'e yakın at mevcut olmasına rağmen herkesin atına göz dikiyorlar ve istedikleri kadar alıyorlardı. Hatta orduda görevli olan devlet tarafından gönderilen kadı, âlim veya seyitlerin atını dahi çekip alıyorlardı. Bu durumu fırsat bilen eşkıyalar elçi sıfatıyla halkın at ve develerini alıyorlardı.¹⁶ Moğollar zamanında kadılar da halka zulüm ediyorlardı. Kadılar zulümlerin yanı sıra hileli tapu ve sahte senetlerle halkın topraklarını ellerinden alarak bunları rüşvet karşılığında başkalarına veriyorlardı. Gazan Han ve kardeşi Sultan Muhammed Hodabende(Olcayto) anlatılan bu zulümler sonucunda elçiler kontrol altına alınmış ve halkın mallarının elçilerden alınarak tekrar halka verilmesi için çaba gösterilmiştir.¹⁷ Ama Moğol emirleri, kadıların nüfuzu ve kayırmadan dolayı halkın, mal ve canları emniyet de değildi.¹⁸ Moğolların vergi memurları bir şehir ya da köye vardıklarında o şehir ve köy halkı zor durumda kalıyordu. Halk Moğol Hanının ve ilçe hâkiminin vergisini ödemek ve bir miktar da memura rüşvet vermek zorundaydı.¹⁹ Köylüler ağır vergi ödemekten ötürü o kadar zor duruma düşüyorlar ve kız ya da oğullarını kulluk etmek için satmak zorunda kalıyorlardı.²⁰ Köy ve şehir halkının en zor durumda kaldıkları vakitler, bir bölük Moğol askerinin oradan geçtiği zamanlardı. Çünkü bu askerlerin sabit maaşları yoktu, kabilenin reisine tâbî'idiler ve istediklerini tehditle halktan alıyorlardı.²¹ Timurluların zamanında da

¹⁵ İbn-i Belhi, *Farsname*, Dünyay-ı Kitap Yayınları, , Tahran 1987, s. 132-134.

¹⁶ Abbas İkbâl, "*Tarih-i Moğol*" Emir Kebir Yayınları, Tahran 2009, s. 290-292.

¹⁷ Abdullah Bin Fadlullah Şirazi, "*Tarih-i Vassaf*" Emirkebir Yayınları, Tahran 1980. s. 378.

¹⁸ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, çeviren Cemal Köprülü, TTK 1987, s. 337-350.

¹⁹ İbn-i Battuta, *Sefername-i İbn-i Battuta*, çeviren Muhammed Ali Muvahhid, *Bongah Tercüme ve Naşr-ı Kitap*, C. III, Tahran 1958. s. 58; Marko Polo, *Seyahatname*, Esatir Yayınları, c.I. Tahran 1981, s. 158; Şahabettin Nesevi, *Nesevi Tarihi*, Minevi çalışması, İlmi-Ferhengi Yayınları, Tahran 1978, s. 77-81, 4-54.

²⁰ İbn-i İsfendiyar, *Tarih-i Teberistan*, Kolaleye Haver Yayınları, Abbas İkbâl çalışması, c. I, s. 74.

²¹ Menuçehr Parsadost, *Şah İsmail-i Evval*, İntişar Yayınları, Tahran 1995, s. 102

Moğollar zamanındaki gibi sayısızca insan öldürüldü veya köy ve şehirlerini terk edip Anadolu ve Hindistan'a sığındılar. Birçok köy viran oldu veya ziraat yerleri ve bağlar kurudu, yer altı ve yer üstü su kaynakları ve barajlar çamur altında bırakıldı. Moğollar ve Timurlular zamanında hâkimlerin zulmünden dolayı halkın can ve namusu tehlikede idi, iç ve dış savaşlar nedeniyle İran halkı fakir ve perişan olmuştu.²² İran halkı Moğollar ve Timurluların saldırılarından ötürü o kadar zor bir durumdaydı ki Tarihçi İbnü'l-Esir Moğollar'ın istilâsını “*küresel bir facia*” olarak niteliyordu.²³ Kimse can ve malına sahip çıkamıyordu. Herkes ömür boyu çalışmasının karşılığını bir anda kaybedebilirdi. Hatta Moğolların tarihçisi Ata Melik Cüveyni Moğolların saldırısından dolayı İranlıların perişan durumunu saklayamadı; “*Tüm yerleşim yerlerinde sayıları yüzbinleri bulan nüfustan geriye yüz kişi bile kalmadı*”²⁴ Hamdullah Mustevfi Moğol saldırısının izlerinin bir asır sonra dahi görülebildiğini ve bunun müsebbibinin Moğollar olduğunu söylemektedir. Bu yıkımın Moğol kaynaklı olduğunu dile getirmektedir.²⁵

Moğol istilasından birkaç asır sonra II. Bayezid, Mısır Sultanı Kansu Gavri'ye yazdığı mektupta İranlıların Timur ve Moğol saldırılarından dolayı çektiği meşakkatlerden söz ederek İranlılara saygı duyduğunu belirtiyor.²⁶ O dönemde sadece Moğol Hanlarının ve onun adamlarının elinden canını kurtaranlar ya da onlara katılarak onlar için silah tutanlar kurtulabilirdi. Bu nedenle halk, özellikle de gençler emniyette olmak ve halkın malını zorla ele geçirmek için orduya katılıp halka zulüm ediyorlardı. Bu zorbalık halkın çalışmasına engel oluyordu. Çünkü ne kadar çalışsalar da mallarına sahip çıkamıyorlardı. Miladî 1219 yılı (Hicri 615) yılında Cengiz'in İran'a saldırmasından, Miladî 1501 (Hicri 907) yılı Safevîler'in zamanına kadar yani 292 yıl İran halkı yoksulluk ve çaresizlik içinde bu duruma tahammül ettiler ve bu vaziyet İranlıların yaşamını doğrudan etkiledi. Uzun Hasan ve oğlu Yakub Bey'in zamanında vergiler azaldığı için İran halkı nispeten refah içindeydiler.²⁷

²² Huseyini Fasayi, *Farsnameye Naseri*, Tashih eden Mansur Rastgar Fesayi, Emir Kebir Yayınları, Cilt I, Tahran 2003, s.267-288.

²³ İzzeddin İbn-i Esir, *El'Kamil*, çeviren Ebulgasim Halet, İlmî Yayınları, cilt XII, s. 35-233.

²⁴ Atamelik Cüveyni, *Tarih-i Cihanguşay-ı Cüveyni*, Kolaleyi Haver Yayınları, Muhammedbin Abdullah Kazvini çalışması, , Tahran 1958, c. I, s. 17.

²⁵ Hamdullah Müstevfi, *Nuzhetul-Gulub*, Emir Kebir Yayınları, Abdu'l-Hüseyn Nevayî Çalışması, Tahran 1984, s. 27-28.

²⁶ Muhammed Arif Erzurumi, *İnkılabı İslam*, Milli kütüphane Hattı nüsha, Tahran 1930s. 62-67; Tacbaş, *Tarih-i Safevî*, s. 72-75.

²⁷ Hamdullah Müstevfi, *Nuzhetul-Gulub*, Emir Kebir Yayınları, Abdul-Hüseyn Nevayî Çalışması, , Tahran 1984, s. 103.

Moğollar ve Timurlular döneminde büyük şehirler küçüldü, küçük şehirler köylere dönüştü ve köyler viran oldu. Halk baştanbaşa sıkıntı ve acı içindeydi. Saldırıdan sonra kalan veya yeniden inşa edilen şehirler ve köylerin birbiriyle bağlantıları yoktu. Ticaret yok oldu. Kimse ne yapacağını planlayamıyordu çünkü her an her şey ellerinden gidebilirdi.²⁸

Bu durumda olan İran halkı bu zulümlerden kurtulmak için yönetime direndiler. Böylelikle 12. 13. ve 14. yüzyıllarda İranlılar Emevîler'in ve Abbasiler'in zamanındaki gibi tekrar mezhebe yöneldiler. Ama o zamanın şartlarına uygun olarak sufilikten de etkilendiler. İran halkı mezhep ve sufilik gibi, zamanın iki önemli gücünün etkisiyle zalim yöneticilere karşı kendilerini ve ülkelerini korumak için harekete geçtiler. Mezhep ve Sufilik hareketleri toplumsal ve siyasi hareketleri de etkilemiştir ve bu siyasi hareketler çoğunlukla halkın yaşadığı kötü olaylar ve çektiği acılar sonucu ortaya çıkmıştır. Sözü edilen Sufilik hareketleri mezhebî hareketleri de içinde barındırmıştır. Bu hareketlerin kültürel ve siyasî olmak üzere iki boyutu vardır. Önce fikrî ve kültürel olarak ortaya çıkmış, sonra siyasî bir harekete dönüşerek büyük ayaklanmalarla sonuçlanmıştır.

Moğollar ve Timurlular zamanında sufiliğin halk, toplum ve yöneticiler üzerinde etkisini anlamak bize Safevîlerin bu sorunların üstesinden nasıl gelip, hükümlerini hangi temeller üzerine kurduklarını anlamamızı sağlar.

Miladî 1265 (Hicri 664)yılında İlhanlıların hâkimiyetlerine karşı Seyyid Şerafettin liderliğinde Fars eyaletinde büyük bir ayaklanma vuku buldu ve devlet tarafından bastırıldı. Miladî 1280-1290, (Hicri 679-689) yılları arasında da zulme uğrayan halk tarafından İran'ın kuzey ve batısında çok geniş bir bölgeye yayılan ikinci bir ayaklanma daha meydana geldi. Birçok çekişmeden sonra bu ayaklanma Gazan Han'ın ordusu tarafından bastırıldı.

Miladî 1291 (Hicri 691) yılında İsfahan'da Lur kavmi isyan etti ve bu isyan da bastırıldı. Miladî 1303 yılında(Hicri 703)bir grup sufînin başlattığı Şeyh Yakub liderliğindeki isyan da şiddetle bastırıldı. Dönemin en önemli hareketlerinden Kirman ve Horasan'da "Serbedariye" isyanı olmuştur. Bu hareketin önemli özelliği bir halk hareketi olması; "ziraatçılar, şehirde yaşayan yoksullar, işçi sınıfları ve kaçan köleler" gibi toplumun çeşitli gruplarından oluşmuş olmasıdır.²⁹ Serbedariler'in lideri Şî-Sufî olan Şeyh

²⁸ İbn-i Esir, *El kâmil fil-Tarih*, çeviren Ebul-Gasim Halet, İlmî Yayınları, c. XII, Tahran 1992, s. 12.

²⁹ Mason Smith, *TheHistory of the Sarbadar Dynasty*, çeviren Yakub Ajend, Tarh-ı No Yayınları, Tahran 1982, s. 55.

Halife idi. Şeyh Halife Mazendaran da doğdu ve Sebzevar da hareketini başlattı ve bu şehirde diğer din hocalarının Moğollarla işbirliği sonucunda Moğollar tarafından idam edildi. Şeyh Halife'nin öğrencisi Cur köyünde doğan Hasan Curî onun ölümünden sonra tebliğine Nişabur'dan başladı ve 3 yıl boyunca Herat, Belh ve Meşhet bölgelerinde taraftar topladı.³⁰ Hasan Cürî Moğollar tarafından yakalandıktan sonra Hazar Denizinin doğusunda yer alan Tag Kalesi'nde hapsedildi ve sonra Abdu'r-Rezzak'ın kardeşi Veciheddin Mesut aracılığıyla serbest bırakıldı bir süre sonra Herat savaşında öldü. Daha sonra Hasan Cürî'nin müritleri Abdu'r-Rezzak liderliğiyle hâkimlere karşı çıkararak kendileri için "Ser Bera-ya Dar" (asılmaya hazır olan baş) adını seçtiler. İlhanlılar'ın siyasi ve ekonomik olarak zayıflamaları nedeniyle bir kıvılcım devletin yıkılmasına neden oldu³¹. Beş Moğol askeri vergi almak için dört fersah uzaklıktaki Sebzevar'ın güney batısında yer alan Baştin köyüne Hasan Curi'nin yardımcılarında Hasan Hamza ve Huseyin Hamza adlı iki kardeşin evine girip içki içerek kadın istemişlerdi. Bu iki kardeş Moğol askerlerinin yaptıklarından dolayı zor durumda kalır ve "Biz başımızı veririz ama namusumuzu veremeyiz" diyerek "Serbedar" kelimesi buradan ortaya çıkmıştır.)³² canları pahasına askerlere saldırıp beşini de öldürür.³³Köylülerin yaşadığı bu olaydan dolayı öleceklerini bilen köylüler kefen giyip Sebzevar'a doğru harekete geçtiler. Canlarından vazgeçen ve ölüme hazır olan köylüler sonunda Şia Seyitlerinden olan Abdu'r-Rezzak liderliğiyle Sebzevar'ı ele geçirdiler.³⁴Abdu'r-Rezzak'ta: "Erkekçe başını darağacına sallandırmak alçakça katledilmekten bin kere daha iyidir" demiştir.³⁵ Serbedarîler Nişabur ve Cam'ı da ele geçirdiler. En son Serbedarîler'in meşhur liderlerinden olan Yahya Karabî liderliğinde İlhanlıların son hâkimiyeti de ortadan kaldırılmıştır. Yahya Karabî liderliğinde iktisadi ve ziraî gelişmeler olmuştur.³⁶"Şeyhiye" ve "Serbedariye" olarak iki guruba bölünen Serbedarlılar, hutbede 12 imamın adını anıyorlardı.³⁷ Sonunda

³⁰ Abdülrefî-i Hakikat, *Tarih-i Cönbeşe Serbedaran ve Diğer Cönbeşhay-ı İraniyan Dar Karn-ı Heştum-ı Hicri*, Kavmş yayınları, Tahran 1996, s. 138-139.

³¹ Muhammed Muhsin Mustevf *Zubdetul-Tevarih*, Behram Gudarziçasması, Mahmud Afşar vakfı, Tahran 1996, s 86-90.

³² Ahmed Celaledin Muhammed Hafî, *Mucmel-i Fasihi*, Esatir yayınları, tashiheden Mahmud Farah Horasanî, c.III, Tahran 1961 s. 50-51.

³³ Handmir, *Tarih-i Habibus-Siyer*, s 357; Ahmed Celaledin Muhammed Hafî, a.g.e., s. 51.

³⁴ Meryem Ahmedi, *Din ve Devlet Dar Ahd-ı Safevi*, Emirkebir Yayınları, Tahran 1984, s. 21

³⁵ Devletşah-ı Semerkenti, *Tezkeretuş-Şuara*, naklan Edward Brown, s. 278.

³⁶ Devletşah-ı Semerkenti, a.g.e, s. 212.

³⁷ Petroşevsky ve Digeran, *Ez Ezmene-yi Kadim Ta Karne 18 Tarih-i İran*, Tahran Üniversitesi, çev. Kerim Keşaverz, c.II, Tahran 1971, s. 457.

Serbedariye Devleti Timur tarafından ortadan kaldırıldı. Buna rağmen Timurlular döneminde ortaya çıkan birçok hareket kendini Serbedar adıyla duyurmuşlardır.³⁸

Seyyid Kavameddin Maraşî liderliğinde Miladî 1350-1360 (Hicri 751-762)yılları arasında Mazendaran'da Maraşî Şîî Seyitler hareketi ortaya çıkmıştır. Seyyid Kavameddin'in babası Şeyh Hasan Cürî'nin müritlerindendi ve bu nedenle Mazendaran bölgesi temelleri daha önce atılmış olan "Hasaniye" Tarikatına (Hasan Cürî) geçmiştir. Miladî 1340 (Hicri 741) kurulan tarikat soyunu altıncı İmam Cafer'e dayandırıyor. Çok güçlenmiş olan bu tarikat arka arkaya Mazenderan Eyaletinde bulunan "Bavendliler, Garenliler ve Badüspanlılar" hükümdarlarına saldırıyorlardı. Bavendli kavmini ortadan kaldıran Efrasyab Çulavi, Seyyid Kavameddin'le çatışarak onu tutuklar. Ama Seyyid Kavameddin serbest bırakıldıktan sonra tekrar Efrasyab Çulavi'le savaşır ve galip gelir sonra Sarı ve Amul bölgelerine girer ve Miladî 1360 (Hicri 762) yılında Mazendaran Maraşî Seyyid hükümetini kurar. Bu Devlet Timurun tarafından ortadan kaldırıldı ama Timur'un ölümünden sonra tekrar Mazendaran da güçlendiler.³⁹

Gilan'da (Lahican) Emir Kiya, şia seyyidlerinin liderliğinde zamanın hâkimleriyle mücadele etti ve bu konuda Mazendaran seyyidlerinden yardım istedi. Miladî 1370 (Hicri 771) yılında "Sadat-ı Gilan" (Gilan Seyyidleri) Devletini Lahican da kurdular. Bu Devlet Miladî 1592 (Hicri 1001) yılına kadar devam etti.⁴⁰

Timurlar döneminde de İran halkı zor durumdaydı. Bu dönemde de Moğollar döneminde olduğu gibi toplumda fesat, ekonomik krizi ve kıtlıktan dolayı Sufî hareketler devam etmiştir. Bu hareketler de aynı Moğollar dönemindeki özellikleri taşıyordu, yani hem mezhep özellikli hem de halkın katıldığı hareketlerdi. Bu hareketlerin en meşhuru "Hurufî'ye" hareketidir. Hurufî'ye bir tarikat ve Şîî Gulatlarındandır. Bu hareketin kaynağı diğer hareketlerde de olduğu gibi önceki asırların hareketleridir. Bu hareket Batınî akideden etkilenmişti. Bektaşiler de etkilendikleri Hurufî'ye tarikatı gibi Osmanlı Devleti'ne karşı çıkıyorlardı. Safevî döneminde Noktavi tarikatı Hurufî'nin etkisindedir ve ilişkileri vardır.⁴¹ Miladî 1340 (Hicri 740) yılında Hurufî'ye tarikatının lideri "Naim'i" mahlaslı Fazlullah Abdul-Rahman Hasanî Esterabad'da (Mazendaran) diğer bir görüşe göre Şirvan da doğdu.

³⁸ Handmir, *Habibus-Siyer*, c. III. s. 406.

³⁹ Handmir, *a.g.e.*, s. 567.

⁴⁰ Nasreddin Mar'aşî, *Tarih-i Deylemistan ve Gilan*, ManüçehrSütüdeh çalışması, Tahran 1968, s. 120-147, Nesireddin Maraşî, *Tarih-i Rüyan, Taberistan ve Mazendaran*, Muhammed Hüseyin Tasbihi çalışması, Tahran 1975. s. 22-28.

⁴¹ RevşenHiavi, *Tahkik Dar Tarih-i Ara ve Akayed*, Tahran 2001, c. I, s. 239-243.

Babası Esterabad'ın baş kadısı fakat (Fazlullah) çocukluğunu Şirvan ve Necef de geçirmiştir. Babasının ölümünden sonra küçük yaşlardan beri züht ve takvayla yaşayan Fazlullah Hz. Mevlana'nın bir beytinin etkisinde irfana yöneldi. Fazlullah rüya yorumluyordu ve hayatını Takaya dikmekle geçiriyordu. Halk onun dürüstlüğüne ve doğruluğuna inanıyordu ve ona "Helal hor"(Helal yiyen, helal iş yapan) adını vermişti. Miladî 1384 (Hicri 786) yılında Fazlullah Mehdi olduğunu iddia etti. Miladî 1395(Hicri 796) yılında Miran Şah emriyle Şirvan da öldürüldü.⁴² Daha sonra Fazlullah'ın cesedi Timur'un emriyle yakıldı. Fazlullah Esterabadi'nin kaleme aldığı yarısı Farsça yarısı Esterabad lehçesinde yazılmış Urfname ve bazı tezkireler de ikisine birlikte Cavidan-Name denilen Cavidan-ı Kebirve Cavidan-ı Sağır adlı eserlerinin yanında, kendisine ait olan farsça Arş-name (1100 beyit) adlı manzume ile Muhabbet-name adlı bir eseri bulunmaktadır.⁴³ Fazlullah'ın 3 oğlu ve 4 kızı vardı. Kızlarından birisi Fatma Hatun Fazlullah'ın müridi Ali Al'a evlendi ve Ali Al'a Anadolu da Hurufiliği yaydı. Böylece Hurufilik ve Bektaşiliğin birbirlerinden etkilenmelerine neden oldu. Hurufiler'in düşüncesini yayan diğer bir önemli ismi Miladî 1418(Hicri 821) yılında Haleb ulemaların fetvasıyla⁴⁴ derisi diri diri yüzülerek öldürülen "Nesimi" adlı meşhur şairdir.⁴⁵

Hurufiye tarikatı her bir harfe bir anlam yükliyordu. Hurufî'ye, harfleri ve onun sırlarını arayan bir fırkadır. Harflere böyle bir bakış, tarihte çeşitli gruplarda görülse de Hurufî'ye; Kur'ân'ın ayetlerini kullanarak harflerin sırlarını araştırmak üzere inşa olmuştur. Hurufilere göre Arapça; Kur'ân, Arap kavmi ve Hz. Peygamberin dilidir ve ilim özet olarak ve üstü kapalı bir şekilde onda mevcuttur. Farsça, Allah'ın onlara üstünlük inayet ettiği kavmin dilidir⁴⁶.Birçok şehirleri gezen Fazlullah, İsfahan'da rüya yorumu yaptığı için meşhur olmuştur. Bu nedenle orada birçok derviş ve halk ona katılmış ve İsfahan onun hareketinin merkezi olmuştur. Fazlullah, daha sonra da Tebriz'e gider ve orada da rüya yorumculuğu yapmaya devam eder. Kırk yaşında Kur'ân'ın "Mukatta harflarının"⁴⁷ sırrı ona aşikâr olup

⁴² CL. Huart, "Fazlullah" *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı, cilt IX, s. 535,

⁴³ CL. Huart, *a.g.m.*,s. 536,.

⁴⁴ İbn-i Hecr-ı Asgalani, *İnbaul-GamrBı-ebnaul-Umr*, Hayderabad Deken, 1976, cilt V, s. 46-47.

⁴⁵ Erol Gündüz, "Divan Şairi Seyyid Nesimi'nin Halk Şairi Kul Nesiminin Üzerindeki Etkileri"Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi Volume: 3, Issue:12,Summer 2010,s. II.

⁴⁶ Meryem Mir Ahmedî, *Safevî Çağında Din ve Devlet*, Emirkebir Yayınları, Tahran 1984, s. 23.

⁴⁷ Kuran'ın 29 süresinin başlangıcında bulunan ve manası kimse tarafından tam olarak bilinmeyen harflere denilir ve kuran'da toplam 79 defa tekrarlanır. Bu mukatta harfler bazen ن , ق ve ص gibi tek, diğerleri de ikiden yediye kadar harften oluşan oluşmaktadır. Bu harfler:"Bakara, Ali İmran, Araf, Yunus, Hud, Yusuf, Rad, İbrahim, Hicr,Meryem, Ta-ha, Neml, Kasas, Ankebut, Rum, Lukman, Secde, Yasin,Sad, Mümin, Fussilet, Şura, Zuhurf, Duhan, Casiye, Ahkaf, Kaf ve Kalem" surelerinde geçmektedir.Mukatta harflerinin

peygamberlerin sır ve makamı ona açıklanmıştır. Böyle bir durumda olan Fazlullah ve onun müritleri siyasi bir grup olarak ortaya çıkmışlardır. Fazlullah'ın asıl müritlerinin ve Tebriz'deki müritlerin siyasi görüşleri var olup ve onların sesi Osmanlı başkentine de ulaşmıştır. Hurufilerin Bektaşiler üzerinde de olan etkisi Yeniçerilerle ilişkilerine neden olmuştur.⁴⁸ Harfların sırrına inanan Hurufilerin hareketleri hızla siyasete dönüşmüş ve Timurlu hükümdarları ve büyüklerine karşı çıkmışlardır. Fazlullah'ın ölümünden sonra da Hurufilerin yalnız İran değil Türkiye, Irak ve Suriye'de de müritlerinin sayısı artmıştır. Fazlullah, Mavera'un-Nehir'in bazı bölgelerinde Çağatay kavimlerindeki taraftarların çoğalmasını kendi iktidarını zararlı gören Şahrüh, onların bu topraklardan atılmasını istedi.⁴⁹ Bu nedenle Herat'da yayılan Fazlullah'ın müritleri Şahrüh'un ordusuna girerek Timur Devletini yıkmaya çalıştılar. Miladi 1427 Hicri 830, Hurufilerden "Ahmed-i Lur" adlı biri tarafından Cuma namazında Herat'da Timurlu Şahrüh'a karşı yapılan ve başarısızlıkla sonuçlanan suikast girişimi Hurufiler'in toplu katliamına neden olur. Hatta Bu katliam Timur Devleti'nin içindeki Hurufî taraftarlarının ölümüne de neden olmuştur. Hurufiler tarihin seyrinde önemli ve etkili olmuşlardır.

Bu dönemin diğer tasavvufî hareketlerden birisi de "Ehli Hak" hareketidir. Bu hareket Anadolu, Irak ve İran'ın batısında baş göstermiştir. Kızılbaşlar da Ehl-i Hakk'ın bir kolu olarak ortaya çıkmıştır.⁵⁰ Ehl-i Hakk'ın eğitimleri İsmâiliyye'ye benzer. Ehli Hak inananları Hz. Ali'ye İlahi sıfatlar vermişlerdir. Bunların ahlak anlayışı nefise karşı çıkan akıldır.⁵¹

Dönemin öne çıkan diğer bir hareketi de Nakşibendîye'dir.

Miladî 1338 (Hicri 738) yılında Hoca Bahaeddin Muhammed Buhara'yı Nakşibendî ye tarikatını Cava, (Keşmir) Hint, Çin, Türkistan ve Türkiye'de kurmuştur. Bu hareketin "Tifüriye'den"⁵² kaynaklandığı iddia edilmektedir.

---

iki anlamı vardır: 1. Yemin etmek ve " bu Kuran Allah tarafından" Arapları Uyarmak için ... 2. Arapları (Müslüman ve Cahil) doğruluğa ve niçin iyi davranmıyorsunuz diye dikkatlerini çekmek ve neden Kuran'ın çağrısına tepkigöstermiyorsunuz. Bkz. Muhammed bin Cerir-i Taberi, *Tefsir-i Taberi*, çev. Ebulkasim Payende, Tahran 1974, ciltI, s. 72; CelaledinSiyüti, *El-İtkan*, çev. Seyyid Mehdi Hairi Kazvini, Emirkebir yayınları, Tahran 1999, ciltIII, s. 24 ve 31.

⁴⁸ Abdalbaki Gölpınarlı, *Fihrist-i Mutün-, Hurufiye*, Tevfik Subhani, Sazeman-ı Çapve İntişarat Yayınları, Tahran 1994. s. 31.

⁴⁹ İbn-i Heccr-ı Asgalani, *İnbaul-GamrBı-ebnaul-Umr*, HayderabadDeken, c. V,1976, s. 47.

⁵⁰ Mirhand, *Revzetus-Sefa*, Esatir yayınları, Tahran 1996, s 43.

⁵¹ Ehl-i Hak süflileri, Allah'tan sonra en üstün Hz. Ali diyordu; Aliyu'llahi Süflileri ise Hz. Ali'yi Allah'a benzetiyorlardı. Günümüzde bu bakış hafiflemiştir.

⁵² Bayezid Bastamının torunuTifür bin İsa'nın (Bayezid Bastami) fırkasıdır,Attar NişabürüTezkiretul-Ulıya eserinde bu fırkanın meşhur arif Bayezid Bastamının izleyeni

Nakşibendîler soylarını Hz. Peygamber'e dayandırıyorlardı. Nakşibendî ye Tarikatının Halvetiye ve Kadiriye ile de ilişkisi vardır. Çoğu Nakşibendîler Sünnî mezhebindedirler. Uluğ Bey'in ölümünden sonra Abdu'l-Latif Şah, Timur'un müridi olmuş ve daha sonra bundan vazgeçmiştir. Nakşibendî'ye tarikatına halkın saygı göstermesi Timur Devleti sultanlarının onları desteklemelerine neden olmuştu.

Nakşibendîlerin Şeyhlerinden birisi Hoca Ahrar olarak tanınan Ubeydullah, siyaset de önemli bir mevkie gelir. Nüfuzundan dolayı çok zenginleşir. Timur Devleti'nin ticaretini ele geçirir ve birçok mal ve mülke sahip olur. Nakşibendîlerin sonraki dönemlerde de önemli siyasi rolleri vardır. Şah İsmail, Özbeklerle yaptığı savaşı Hoca Abdu'r-Rahim Nakşibendî'nin yardımıyla kazanmıştır. Şah İsmail de bu tarikatın rızasıyla Türkistan bölgesini ele geçirir.⁵³ Birçok hükümet ve halkın saygı duyduğu Nakşibendî lideri Hoca Abdu'r-Rahim Nakşibendî'nin izni olmadan, Türkistan ve diğer ülkelerin Padişahları su bile içemezlerdi.⁵⁴

Moğollar ve Timurlular zamanında başlayan bu hareketler Karakoyunlu ve Akkoyunlular zamanında yok denecek kadar azdır, fakat bu dönemde Huzistan'da Muşşaiye gibi halk hareketleri göze çarpmaktadır. Muşşaiye hareketi Safevîler zamanında da kendini göstermiştir.

Söz edilen bu mezhep-sufilik birlikteliği az da olsa İranlıların bağımsızlığı için etkili birer hareket olmuşlardır. Çoğu İranlı bu zulüm, avarelik, viran ve üzüntüden dolayı Suffiliğe yöneldiler. İran'ın siyasî ve içtimai durumu onların Suffiliğe yönelmelerinde etkili olmuştur.

Sufiler halkın zalim yöneticilerden çektiği zulümleri, dünyanın itibarsızlığını ve yüzeysel işlerini önemsemek yerine derin konulara dikkat etmeyi vurgulayarak kendilerine ehl-i batin (dünyanın iç temizliğine önem verenler) diyorlardı. Onlar konuşmalarında halkın çektiği acıları vurgulayarak halkı sufiliye davet ediyorlardı. Böylece tasavvuf zamanının önemli ve meşhur hareketi olarak ortaya çıktı. Halk sufilerin tekkelerdeki konuşmalarından ve onların davranışlarından etkileniyordu. Bunlar gibi binlerce kişi tekkelerde toplanarak Sufilerin içtimai güçlerinin artmasına ve bu da yöneticilerin Sufilere sevgi ve saygı göstermelerine neden oluyordu. Sufiler müritlerinin sayısı çoğaldıkça zalim yöneticilere karşı direniş gösterip onlardan kendi haklarını tanımalarını istiyorlardı. Sufiler ortak özellikleri olduğu için ve bir mürşite inanmalarından dolayı birbirlerine

olduğunu zikrediyor. Bu firkanın izleyenlerş kendinden vazgeçmek ve Melameti Tarikatının alt yapısı sayılmaktadır. Bkz. Abdulrafi-Hakikat, *Bayezid Bastami*, s. 64.

⁵³ Anonim, *Alemarayı Safevî (Alemarayı Şah İsmail)*, Bongah-ı Ferheng Yayınları, YedullahŞukri çalışması, Tahran 1971. s. 446.

⁵⁴ *Alem arayı Safevî*, s. 448.

sahip çıkarak destek veriyorlardı. Sufiler genel slogan ve sıfatları fütüvvet ve uhuvvet (cömertlik ve kardeşlik) idi. Birbirlerini severek, zor durumlarda birbirlerine yardım ediyorlardı. Bir sufi bir köy ve ya şehire varınca o köy veya şehirin aynı tarikata mensup sufleri onların ihtiyaçlarını karşılıyordu. Sufilik ve irfanı düşünceler İran'ın büyük şair, bilgin ve ediplerini de etkiledi. Onlar da kendi fikir ve hayal güçleriyle tasavvufu zenginleştirerek yaydılar. Sadi, Mevlânâ ve Hâfız gibi düşünür ve şairler Şiirlerinde irfanı düşünceyi ve onun temeli fikir özgürlüğünü, insan ve insanlığa saygıyı, güç, servet ve diğer dünya göstergelerine itina etmeme düşüncelerini dile getirdiler. Özgürlük ruhu ve gönüldaş olmak halk içinde etkili oldu. “Sözün Padişahı” unvanını taşıyan Sadi,⁵⁵ dertleri azaltma yollarını gösteriyordu. Aşk diliyle Şiir söyleyen ve “İrfân Hünkârı” olan Hz. Mevlânâ manevî güzelliklere dikkat çekiyor halkı “gal” dan “hal”e ve “bir un”dan “derun”a yani konuşmadan hale, dışarıdan içeriye çağırıyordu.⁵⁶ “Gayptan Gelen Dil” unvanlı Hâfız, acı çeken halka değişim sürecinin kuralını ve hiç bir şey olduğu gibi kalmaz düşüncesini aktarıyordu.⁵⁷ Büyüklerin konuşmaları ve çevrenin uygun şartlarından dolayı tasavvuf şehirlere, köylere tüm İran sahasına nüfuz etti. Müritler ve tarikat yanlısı olan halk bir Pir veya Şeyhi yol gösterici olarak örnek alıyorlardı. Mürşitler müritleriyle zikir halkası oluşturarak onlarla birlikte Şiir ve sema düzenliyor ve bu toplanma geleneği onlara zevk ve sevinç veriyordu. Allah aşkının çekimine girme duygusu müritlerde de kuvvetlendi. Müritler şeyhlerine gönül verdiler ve onları sıradan biri saymayarak keramet sahibi olarak gördüler. Müridin en büyük arzusu Şeyh'in rızasını kazanmaktı ve onun emirlerine uymayı vacip görüyorlardı. Müritler canlarını verme pahasına tıpkı askerlik gibi şeyhe her çeşit fedakârlıkta bulunuyorlardı. Müritlerin şeyhlerine yüklemiş oldukları kerâmetler onları kutsal makama yerleştirmelerine sebep oluyordu. Muridlerin gözünde şeyhler adeta kendilerine tapınılan birer put gibiydiler. Müritlerin gözü kapalı bir şekilde onların izinden gitmeleri Şeyhlerin ve tekkelerin toplumda daha da güçlenmelerine neden oldu. Bu Sufiler teşkilatlanmıştı ve hakikat ve sufiliği tanımanın belli bir derecesine ulaştığında “Halife” makamına yükseliyordu.⁵⁸ Halife birkaç sufi veya bir köy veya nahiyenin sorumlusuydu. Halife, şeyhin emrini suflere aktararak zikri celi (yüksek sesle zikretmek) ve sema halkası oluşturmalıydı. Şeyh ve Müritler 'in arasında düzenli bir iletişim olduğu için eğer şeyh bir hâkim veya komutana muhalif olursa, tüm sufler onu anlar ve birlik olup o hâkim

⁵⁵ GulamhuseyinYüsüfi, *Didar BaEhl-i Galem*, İlmi Yayınları,III. baskı, Tahran 1991, s. 249.

⁵⁶ Mevlana Celaleddin Mevlevi, *Mesnevi*, Kulaleye Havar nüshası, Huseyin Kürd çalışması, II. Defter, 41. Bölüm, Moskovat.y, s 266.

⁵⁷ Hoca Şemsettin Hafız, *Hafız Divanı*, Macid İkbâl Çalışması, bütün şiirlerinde örneğin İkbâl Yayınları, Tahran 1984, s. 112.

⁵⁸ İbn-i Bazzaz, *Saffetus-Safa*, Gulamriza Macd Tabatabayi, Mosahhıh Yayınları, Tebriz, s.140.

veya komutana karşı çıkarlardı. Yöneticiler de şeyhlere saygı gösteriyorlar, şeyhlerin müritlerinin sayısının çokluğundan, şeyhlerin beddualarının onlara zarar vermesinden ve düşmana yenilmelerine nedenden olacağından ötürü korkuyorlardı. Bu nedenle yöneticiler sürekli şeyhlerden onlara hayırlı dua da bulunmalarını istiyorlardı.

Moğol Hanlarından Müslümanlığı ilk kabul eden Gazan Han idi. Gazan Han Şamanizm'i terk edip İslâm dinini seçtiği için Moğol olan Çin Hakanı'nın düşmanlığını kazanmış diğer bir taraftan da Memlükler ve Fatımiler ile siyasi çatışmalara girmiştir. Bu nedenlerden bu üç rakibiyle mücadele etmek için ve şeyhler ve tekkelerin gücünden yararlanmak için onları kuvvetlendirme yoluna gitmiştir. Böylece Moğollar zamanında tekkelerin sayısı artmıştır. Hamdullah Müstevfi 38 itibarlı şeyhin adını dile getirdikten sonra "*Yüce mertebeli şeyhler âlem etrafında çoktular*" diyerek devam ediyor ve çok olduğu için hepsinin adını söyleyemem diyor, sonra 136 kişinin adını zikrediyor.⁵⁹ Büyük Sufilerinin şöhreti İlhanlılar ve Timuruların onlara saygı göstermeleri yayılmış ve halkın onlara yönelmesinde çok etkili olmuştur. Moğolların iki padişahı Gazan Han ve Olcaytu İslâmı Sünnî Âlimler aracılığıyla değil de tasavvuf Şeyhleri aracılığıyla kabul etmişlerdir.⁶⁰ Sufi büyüklerinin sohbetleri halkın çektiği acı ve üzüntüleri dindiriyordu.

13 ve 14. Yüzyıllar arasında yaşamış Şeyh Zahid Gilani (13. Yüzyılda Şeyh Safi'nin Mürşit'i), Şeyh Safiuddin Erdebili, Şeyh Sadeddin Mahmud Şebüster'i⁶¹ ve Evhedi Merag'i⁶² 14. Yüzyılda, Şah Nimetullah Veli⁶³ ve son olarak 15. Yüzyılda Nureddin Ahmet Cami⁶⁴ dönemin önemli şahsiyetlerindedir. Sözüünü ettiğimiz Moğollardan önce İran'da baş göstermiş olan mezhepçi Sufi hareketi Moğolların İran'a saldırmasından sonra İran'da revaç bularak daha geniş bir alana yayılmış ve İran halkının genel hareketi olarak tanınmıştır. Bu hareketi kuvvetlendirenlerin arasında tasavvufun büyüklerinden "Şeyh Safi"⁶⁵ ortaya çıkmış Şeyh Safi diğer büyük Sufilere göre tarih sahnesinde özel bir konuma sahiptir. Şeyh Safi'nin durumu Saffetüs-Sefa kitabında yazılmıştır.⁶⁶

⁵⁹ Hamdullah Müstevfi, *Tarih Güzide*, Abdul-Hüseyin Nevayı çalışması, Emir Kebir Yayınları, Tahran 1960, s. 676-677.

⁶⁰ Hamdullah Müstevfi, *a.g.e.*, s. 1256.

⁶¹ Gülşen Raz eserinin sahibi.

⁶² Cam-ı Cem Mesnevi'nin sahibi.

⁶³ Meşhür ve çok nüfuzlü Sufi ve Şah Nimetullahi Dervişlerinin kurucusu.

⁶⁴ Nakşibendî Tarikat'ının Şeyh'i, Fatik Sultan Mehmet ve II. Bayezidle mektuplaşması olan ve Hat Evrenk eserinin sahibi.

⁶⁵ Şah İsmail'in yedinci atası.

⁶⁶ İbn-i Bezzaz, İsmail bin dervişi Tevekülü, *Saffetü's-Sefa*, Hattı nüsha Lieden. Aksı numara 7019, Tahran Üniversitesinin Merkezi Kütüphanesi son düzeni; *Cihanguşay-ı Hakan*, s. 8 ve 9. belgeleri.

Babasının ölümünden sonra annesinin sorumluluğunu üstlenen Şeyh Safiyüddin Erdebili, çocukluğundan itibaren büyük bir şahsiyet olarak özelliği barındırıyor, namaz ve oruçla ilgileniyordu.⁶⁷ Kâmil bir mürşidi aramak ve bulmak için Şiraz'a gider, aradığı mürşidin vefat ettiğini öğrenir ve EmirAbdullah tarafından Fars eyaletinin şeyhlerinden birisi olan Gilan'a Şeyh Zahid Gilanî'nin yanına eğitim almak üzere gönderilir.⁶⁸ Safiyüddin Şeyh Zahid'in yanında kendini geliştirerek yüce makama erişir ve yaptığı hizmetlerden dolayı Şeyh Zahid'in has adamlarından biri olur ve onun kızıyla nikâhlanır.⁶⁹ Şeyh Zahid'in ölümünden sonra "Zâhidîye" tarikatının liderliğine seçilir ve Zâhidîye⁷⁰ tarikatı Safevîyye tarikatı olarak adlandırılır. Erdebilî halkı doğru yola sevk eder ve insanları tarikata davet etmek için adamlarını dört bir yana gönderir. Makamı yükseldiği için Azerbaycan, Diyarbakır ve Şirvan'dan birçok mürit, Şeyh Safi'nin etrafında toplanmıştır, gelenlerin sayısı o kadar çoktur ki onları yerleştirecek yer yoktur.⁷¹ Şeyh Safi'nin kerâmetleri hakkında bir sürü kitap yazılmıştır. Bunlardan en önemlisi İbn-i Bezzâz'ın Saffetu's-Sefa kitabıdır. Bu kitapta Şeyh Safi tarafından: "*Yakınır ki benim soyumdan gelen birisi Allah'ın düşmanlarına galip gelip ve Ehli-Beyt mezhebini yayacaktır*" denildiği yazılmaktadır.⁷² Bu söz ayrıca Şah İsmail Kitabında⁷³ da geçmektedir. Şeyh Safi uykudan uyandıktan sonra üstadı Şeyh Zahid'e rüyasında başında bir taç, beline bağlanmış kırmızı bir kın ve kılıç olduğunu, tacı başından kaldırdığını ve onun güneş gibi ışık saçtığını ve onun ışığının tüm dünyaya yayıldığını anlatır. Şeyh Zahid: "*Ey evlat! Sana verilen bu devlet mübarek olsun... Senin soyundan bir padişah gelecek ve İmamiye mezhebini yayacak, hayırlı olsun!*"⁷⁴ diyerek sözünü sonlandırır. Şeyh Safi'nin söylediği söz, gördüğü rüya ve Şeyh Zahid'in onun rüyasına getirdiği yorum tarihsel bir kanıtı olmasa da Sufi şeyhlerinin güçlü olmak ve kendi siyasi amaçlarına ermek için plan yaptıkları gerçeğini ortaya koyar.

İranlılar, Moğol hâkimiyeti döneminde meydana gelen siyasi çalkantılardan dolayı büyük zorluklarla karşı karşıya kalmışlardır. Bu durum

⁶⁷ Roger Savory, *Safevîye Çağında İran*, Ahmet Saba Tercümesi, Kitab Tahran yayınları, Tahran 1984, s. 4.

⁶⁸ Anonim, *Cihanguşayı Hakan*, İran-Pakistan Farsça araştırma Yayınları, Allahdat Mustar çalışması, İslamabad 1985, 8 ve 9 Yaprakları.

⁶⁹ İsferecan Erdebil köylerindedir. *Safevîye Silsiletül-Nesebi*, s. 11.

⁷⁰ Zahidiye tarikatının kurucusu İbrahim Zahidi Gilani (1216-1301) Hicri altıncı yüzyılın meşhur sufilerindendir. Reşad Öngüren, "Safiyüddin Erdebili" *İ.A.T.D.V*, c. 35, s. 477.

⁷¹ İskender Bek Munşi, *Alemaray-ı Abbasi*, c. I, s. 10; *Cihanguşa-yı Hakan*, 10 ve 11. Yapraklar.

⁷² İskender Bek Munşi, a.g.e, s. 10, İbni Bazzaz Erdebil'i, a.g.e., s. 73.

⁷³ Anonim, *Cihanguşayı Hakan*, 10 ve 11. belgeler.

⁷⁴ İbn-i Bazzaz, *Saffetus-Safa*, Gulamriza Tabatabayi Macd, Mosahhıh Yayınları, Tebriz.s.140.

Timurlular döneminde de devam etmiştir. Halk bu durumdan kurtulmak için o dönemin şartları gereğince sufilik hareketine yönelmiştir. Buna bağlı olarak İran'da birçok tasavvuf fırka ortaya çıkmıştır. Tasavvufun gelişmesi toplumda o kadar etkili oldu ki onlara maaş bağlama mevzusu söz konusu olmuştur. Maaş bağlama işi İran'dan başlayarak buradan Osmanlı'nın Hanegahlarına kadar etkili olmuştur.⁷⁵ Amasya yakınlarında kurduğu tekkesinde faaliyet gösteren Şeyh Abdu'r-Rahman Erzincâni'nin Safiyüddin'in halifelerinden olduğunu belirtmektedir.⁷⁶

Tasavvufun Cüneyt'ten beri Şiîliğe yaklaşması Safevî Padişahlarının Devlet kurumlarına neden oldu. Safevîler hiç bir Hanegah'a bağlı olmayan avam halkı yanlarına çekerek onların manevî duygularını yanıtlamışlardır. Bu iş Şeyh Safi zamanında başlamıştı. Mevlana Bediuddin Mahmud Kadi Erdebili'nin bazı Şiîrleri⁷⁷ ve Şeyh Ahmed Meddah Erdebil Hangahı'nın Şöhretini duyduktan sonra Şeyh Safi'nin yanına gelmiş ve onun için Kur'ân sürelerinin sayısınca yani 114 beyitlik bir Şiîrle Şeyh Safi'yi methetmiştir.⁷⁸ Şeyh Safi'nin taraftarları çeşitli gruplardan oluşuyordu. Halk, ona çok saygı gösteren Olcaytu ve diğer Moğol Hanları ve Anadolu'nun ileri gelenleri onun müritliğini kabul ettikleri için⁷⁹ meşhur Sufi Şeyh Safiyüddin Erdebili diğer sufilere göre mümtaz bir mevkie erişti.⁸⁰ Çağatay'ı saldırısına maruz kalan Ebu Said Moğol, Şey Safi'den yardım istedi. Şeyh Safi onun elçisine *"Padişah'a de ki ben balçık içinde olduğum sürece senin korkun olmasın, onlar zafer kazanmayacak ve sana da bir zarar gelmeyecektir. Hiç merak etme ben bu balçıklı dünyadan göç edene kadar kalacaksın, senin hükümetine gelen tehlike dışarıdan değil bu memleketin halkının eliyle olacak"* dedi. Olaylar tıpkı Şeyh'in daha önce söylediği gibi vuku buldu.⁸¹

Erdebil halkının şeyh Safi'ye mürid olmuştu. Hatta Emir Çoban b. Melik, Hoca Reşidüddin Fazlullah, Gazan Han, Sultan Ebu Said Bahadır Han ve dönemin diğer birçok önemli şahsiyeti ona hürmet gösterip izleyenlerine katılmışlardı.⁸² Hatta Rükniyye tarikatının kurucusu olan Alâuddevle-i Simnâni de Safiyüddin'i ziyaret etmiştir.⁸³ Bir gün Emir Çoban'ın Şeyh Safiyüddin'e: *"Bizim askerlerimiz mi çok yoksa senin müridlerin mi?"* diye

⁷⁵ Aflaki, *Menakibu'l-Arifeyn*, s. 252.

⁷⁶ Ahmed Efendi Taşköprülüzade, *Şakaik-ı Numaniye*, çev. Muharrem Tan, İz yayınları, İstanbul 2007, s. 57.

⁷⁷ Reşat Öngüren, "Sefiyüddin Erdebili" *İ.A.*, T.D.V, c. 35, s. 478.

⁷⁸ Muhammed Ali Terbiyet, *Azerbaycan'ın Bilginleri*, s. 35.

⁷⁹ Hunci, *Alemanyâ Emini*, Hattı nusha, s. 264; İbn-i Bazzaz, *a.g.e.*, s. 912.

⁸⁰ Reşat Öngüren, *a.g.e.*, s. 478.

⁸¹ İbn-i Bazzaz, *a.g.e.*, s. 743-744

⁸² İbn-i Bazzaz, *a.g.e.*, s. 666 ve 1111- 1121.

⁸³ Taşköprülüzade, *a.g.e.*, s. 57.

sormuş Şeyh de ona: “*Sizin askerleriniz de bizim müritlerimiz*”⁸⁴ diye cevap vermiştir. Şeyh Safi’nin sayesinde halk İlhanlı emirlerinin zulmünden kurtulmuşlardı.

Şeyh Cüneyt ve Şeyh Haydar’a⁸⁵ saldıran ve onların siyasi yollarını kabul etmeyen Ruzbihan Hunci dahi Şeyh Safi’ye saygı duyuyordu.⁸⁶ Şeyh Safi’den izzet ve ihtiramla bahsediyor ve ona “Vahid-i Afak”, “Kutb-ı Âlem” unvanlarla hitap ediyor ve onun dergâhını velayetpenâh sayıyor.⁸⁷

Şeyh Safi’nin damadı ve aynı zamanda Şeyh Zahid Gilani’nin küçük oğlu olan Şeyh Şemseddin ile Şeyh Zahid Gilani’nin büyük oğlu Cemaleddin Ali’nin oğlu Bedreddin’in kontrolünde tuttuğu vakıf arazilerinin bir kısmını ele geçirmek için karşı karşıya geldi. Bu ihtilafı kaldırmak için Ebu Said Bahadır müdahale etti ve mesele çözüldü.⁸⁸ Bu da Safevî tarikatının başından berisiyasetle olan ilişkilerine örnek verilebilir.

Erdebil dışında Şeyh Safiyüddin’in sesi uzak yerlere de uzanmıştı: “Müridleri Deşt-i Kıpçak ve kırım bölgelerine kadar gidip halkı irşada çalışıyorlardı”. Azerbeycan, Mazenderan, Gilan, Türkmenistan, Türkistan, Buhara, Horasan, Karahıtay, Çin Türkistanı, Hindistan, Seylan, İran, Irak, Suriye, Lübnan, Hicaz, Anadolu ve Rumeli bölgelerinde bulunan birçok şehirden binlerce mürid edindi. Anadolu’da özellikle; Niksar, Amasya, ve Diyarbakır gibi şehirlerde Dulkadir, Karaman, Varsak, Menteşe beyliklerinden, İran da, Fars ve Kirman; Irak’ta, Basra; Suriye’de Şam ve Halep; Horasan’da Belh’ten şeyhin ziyaretine gelen müritleri vardı. Bütün bu coğrafyalar da Erdebil’deki merkez tekkeye bağlı tekkeler kurulmuştur.⁸⁹

Suhreverdi Tarikati’nin yolundan giden Şeyh Safi’nin Hicri 735 yılında ölümünden sonra oğlu Sadrettin Musa yerine geçti. Sadrettin Musa zamanında Erdebil Tekkesi zenginleşmişti ve müritlerine çok bahşiş dağıtıyordu. Bundan dolayı ona Halilül-Âcem unvanı verilmiştir.⁹⁰ Diğer taraftan bu zenginlik ve varlık Mir AhiŞâdi gibi adamların Sadrettin’e katılmaları mutedil Safevî Tarikatının harekete geçmesine zemin hazırladı. Sadrettin’den sonra yerine oğlu Şeyh Ali geçti. Bu dönemde Timur Devleti, Azerbaycan İlhanlılarına saldırıp İlhanlıları ortadan kaldırmışlardır. Şeyh Ali harekete devam etmek ve *Siyahpuşi ve Ahilik* adı altında başlayan hareketi

⁸⁴ Hamdullah Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, s. 675.

⁸⁵ Şah İsmail’in dedesi ve babası.

⁸⁶ Hunci, *Alem-Aray’ı Emini*, s. 261.

⁸⁷ Feleğin bir tanesi ve dayaağı, Allah’ın Velisinin sığınağı, *Alem-Aray’ı Emini*, s. 256, 257.

⁸⁸ Reşat Öngüren, *a.g.e.*, s. 478, naklen Minorsky, XVI/3, 1965, s. 519-520,

⁸⁹ Reşat Öngüren, *a.g.e.*, s. 478.

⁹⁰ Nurullah Şuşteri, *Mecalisü'l-Muminin*; Hattı Nüsha, Tahrân Üniversitesi, s. 273

geliştirmek istese de zamanın şartları buna el vermemiş ve hareketin ertelenmesine sebep olmuştur. Ama onun yerine geçen oğlu Şeyh Şah olarak tanınan Şeyh İbrahim Erdebil ve tekkesini dünyevî bir güce dönüştürmeyi başardı.⁹¹ Şeyh İbrahim'den sonra oğlu Şeyh Cüneyt zamanından beri Safevîler Sufilik daha ziyade, saltanat için mücadele ettiler.⁹² Şeyh Cüneyd'den sonra oğlu Haydar da babası gibi saltanatı korumak için çalıştı ancak başarılı olamadı⁹³. Haydar'dan sonra oğlu Sultan Ali de⁹⁴ babasının yolundan gitti ama oda öldürüldü.⁹⁵ En sonunda Şeyh Haydar'ın oğlu ve Şeyh Safi'nin yedinci soyu Şah İsmail⁹⁶ birçok mücadele sonucunda resmen İran'a ait merkezi bir devlet kurmayı başardı.

Sonuç olarak; İlhanlılar dönemindeki siyasi şartlardan dolayı tasavvuf siyasetten etkilenmiş ve Şeyh Safi'denbu yana 230 yıl süren kültürel ve siyasi çabaların temeli atılmış ve böylece Şah İsmail, dedesi Cüneyt'in dünya siyasetinde yer alma hayalini gerçekleştirmiştir. Henüz on dört yaşına ulaşmamış olan Şah İsmail, Miladî 1501 (Hicri 907) yılında dedesi Uzun Hasan'dan kalan mirasta hakkı olduğunu ileri sürerek, başta dedesi Cüneyt, babası Haydar ve abisi Ali'nin intikamlarını almak üzere büyük mücadelelerden sonra Akkoyunlular'ın başkenti olan Tebriz'de saltanat tahtına oturmuştur.⁹⁷

---

⁹¹Perisa Kurban-Nejad, *Moğol Çağında Azerbaycan'ın Tasavvufu*, İlmî Ferhengi Yayınları, Tahran 2008, s. 167.

⁹²Anonim, *Alemara-yı Şah İsmail*, s. 22; Rumlu, *Ahsenet-Tevarih*, s. 407.

⁹³Hunci, *Alemara-yı Emini*, Hattı nusha, s. 142; Rumlu, *a.g.e.*, s. 618.

⁹⁴Şah İsmail'in ağabeyi.

⁹⁵Yahya Kazvini, *Lubbut-Tevarih*, (Safevi Tarihi) çev. Hamidreza Muhammednejad, Birleşik Yayınevi, I. Baskı, Ankara Eylül 2011. s. 28-29; Ahmed Gumi, *a.g.e.*, s. 44; Gıyasettin Handmir, *a.g.e.*, s. 441

⁹⁶Annesi Uzun Hasan'ın kızı.

⁹⁷Gıyasettin Handmir, *a.g.e.*, s. 446.

KAYNAKÇA

- Anonim, *Alemaray-ı Safevî (Alemaray-ı Şah İsmail)*; Bongâh Ferhengi Yayınları, Yedullah Şükrü Çalışması, Tahran, 1971.
- Anonim, *Tarih-i Kızılbaşan*, Bahnam Yayınları, Mir Haşim Muhaddis Çalışması, Tahran, 1982.
- Anonim, *Cihanguşayı Hakan*, İran-Pakistan Farsça Araştırma Yayınları, Allahdat Mustar Çalışması, İslâmabad, 1985.
- Aflaki, Şemsettin Ahmed, *Menakibu'l-Arifin*, Tahsin Yazici Çalışması, Dünyayı Kitap Yayınları, Tahran, 1997.
- Ahmedi, Meryem, *Din ve Devlet Dar Ahd-ı Safevî*, Emirkabir Yayınları, Tahran 1984.
- Asgalani, İbn-i Hecr-ı, *İnbaul-Gamr Bı-ebnaul-Umr*, Hayderabad Deken, 1976.
- Corben, Henry, *Teşeyyu, İsmailiyye ve Munasibatet-ı Suftiye*, Kavir Yayınları, Tahran, 1964.
- Cüveyni, Atamelik; *Cihangoşayı Cüveyni Tarihi*, Külaleyi Haver Yayınları, Muhammed bin Abdullah Kazvini Çalışması, III.cilt, Tahran, 1958.
- Erzurumî, Muhammed Arif; *İnkılabı İslâm*, Milli Kütüphane Hattı Nüsha, Tahran, 1930.
- Huart, CL. "Fazlullah" *Meb İslam Ansiklopedisi*, c. IV, 1945, s. 535-536.
- İkbal, Aştıyani Abbas, *Hanedan-ı Nevbahti*, Tahüri Yayınları, Tahran, 1979.
- İkbal, Aştıyani Abbas, "*Moğol Tarihi*" Emirkabir Yayınları, Tahran, 2009.
- İbn-i Bezzaz, İsmail bin dervişi Tevekülü, *Saffetü's-Sefa*, Hattı nüsha Lieden. Aksı numara 7019, Tahran Üniversitesinin Merkezi Kütüphanesi.
- İbn-i Belhi, *Farsname*, c. II, Dünyayı Kitap Yayınları, Tahran, 1987.
- İbn-i Batüte, *İbniBatüte Seyahatnamesi*, çeviren Muhammed Ali Muvehhid, *Bongah Tercüme ve Naşr Kitap Yayınları*, III. Cilt, Tahran, 1958.
- İbn-i Esir, İzzeddin, *Elkamil*, çeviren Ebulgasim Halet, İlmi Yayınları, XIII.cilt, Tahran, 1978.
- İbn-i İsfendiyar, *Tarih-i Teberistan*; Abbas İkbal çalışması, Taberistan Yayınları, c. II, Tahran 1942.
- İbn-ı Bazzaz; *Saffetus-Safa*, Gulamriza TabatabayiMacd, Mosahhıh Yayınları, Tebriz, 1991.
- Guşeyri, Abu'l-Kasim, *Risaleye Guşeyri*, Tashih Bediüzzaman Früzanfer, Bunyad Ferheng Yayınları, Tahran, 1965.
- Gani, Gasim, *Tasavvuf Dar İslâm*, Zavvar Yayınları, Tahran, 1977.

- Gölpınarlı, Abdulkaki, *Fihrist-i Mutün-, Hurufiye*, çev.Tevfik Subhani, Sazeman-ı Çap ve İntişarat Yayınları, Tahran, 1994.
- Fazlullah-Şirazi, Abdullah Bin, “*Vessaf Tarihi*”, Emirkabir Yayınları, Tahran, 1980.
- Hafız, Hoca Şemsettin, *Divan-ı Hafız*, Macid İkbâl Çalışması, İkbâl Yayınları, Tahran, 1984.
- Hemevi, Yakut, *Mucemu’l-Buldan*, Elkutubu’l-İlmiye Yayınları, VII. cilt, Beyrut 1990.
- Hunci, Fazlullah Rüzbihan, *Alemaray-ı Emini*, Hattı nusha, Muctaba Minevi Çalışması, Tahran Üniversitesinin Merkezi Kütüphanesi, numara 264 ve 265, c.II.
- Handmir, Giyaseddin, “*Habibüssiyer*” Doktor Muhammed Debir Siyagi Çalışması, Hayyam Yayınları, c.III, Tahran, 1956.
- Huseyini, Fasayi, *Farsname-ye Naseri*, Tashih Mansür Rastgar Fasayi, Emirkabir Yayınları, c.II, Tahran, 2003.
- Kazvini, Abdullatif Yahya, *Lubbut-Tevarih*, Çeviren ve Notlandıran Hamidreza Muhammednejad, Birleşik Yayınevi, I. Baskı, Ankara, 2011.
- Kurban-Nejad, Perisa, *Moğol Çağında Azerbaycan’ın Tasavvufu*, İlmi Ferhengi Yayınları, Tahran, 2008.
- Marco Polo, *Seyahatname*, Habibullah Sahihi Çalışması, Naşr-ı Fikr-ı Rüz Yayınları, Tahran, 1981.
- Mevlana, *Mesnevi*, Çeviren Şefik Can, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2002.
- Mir Ahmedi, Meryem, *Safevî Çağında Din ve Devlet*, Emirkabir Yayınları, Tahran, 1984.
- Muhammed-Hafi, Ahmed Celaleddin, *Mucmel-i Fasihi*, Mahmud Farah Horasanı Basımı, Esatir Yayınları, Tahran, 1961.
- Müstevfi, Hamdullah, *Nuzhetul-Gulub*, Emirkabir Yayınları, Abdul Huseyin Navayi Çalışması, Tahran, 1984.
- Müstevfi, Hamdullah, *Tarih-i-i Güzide*, Abdülhuseyin Navayi çalışması, Emirkabir Yayınları, Tahran, 1960.
- Nasreddin Mar’âşi, *Deylemistan ve Gilan Tarihi*, Bungah Tercime ve Naşr Yayınları, Manüçehr Sutüdeh Çalışması, Tahran, 1968.
- Nasreddin Mar’âşi, *Rüyan, Taberistan ve Mazendaran Tarihi*, Muhammed Huseyin Tasbihi Çalışması, Şark Yayınları, Tahran, 1975.
- Nesevi, Şahabettin, *Nesevi Tarihi*, Minevi Çalışması, İlmi-Ferhengi Yayınları, Tahran, 1978.

- Nicholson, Rinold A, *Peydayeş ve Mesir-i Tasavvufun*, çeviren Muhammed Bağır Muin, Tahran, 1977.
- Nicholson, Rinold, *İslâm Tasavvufu ve İnsanla Allah İlişkisi*, çeviren Muhammedriza Şefii Kedkeni, Sohan Yayınları, Tahran, 1980.
- Smith, Mason, *The History of the SarbadarDynasty*, çeviren Yakub Ajend, Tarih-i No Yayınları, Tahran, 1982.
- Spuler, Bertold, *İran Moğolları*, çeviren Cemal Köprülü, TTK, Ankara, 1987.
- Şüşteri, Nurullah; *Mecalisü'l-Muminin*; Hattı Nüsha, Tahran Üniversitesi,
- Parsadost, Meniçehr; *I. Şah İsmail*, İntişar Yayınları, Tahran, 1995.
- Petroşevsky, *İslâm Dar İran, Payam Yayınları*, çeviren Kerim Keşaverz, Tahran, 1968.
- Petroşevski ve Digeran, *Ez ezmeneye Kedim Ta Karn-e XVIII. Yüzyılın Tarih-i İran*, Tahran Üniversitesi, çeviren Karim Keşaverz, II.cilt, Tahran,1971.
- Taşköprülüzade, Ahmet Efendi, *„Şakaik-ı Numaniye*, çeviren Muharrem Tan, İzyayınları, İstanbul, 2007.
- Terbiyet, Muhammed, *Daneşmendân-ı Azerbaycan*, Gulamriza Tabatabayi Macd çalışması, Kültür Bakanlığı, Tahran, 1997.
- Türkmen, İskender Bek, *Alemarayı Abbasi*, II. cilt, Emirkebir Yayınları, Tahran, 1972.
- Savory, Roger, *Safevîye Çağında İran*, Ahmet Saba Tercümesi, Kitabı Tahran yayınları, Tahran,1984.
- Ryter, Helmüt, *Ağaz-ı Fırka-yı Hurufî ye Başlangıcı*, çeviren Hişmet Muayyid, Tahran, tarihsiz.
- Tacbahş, Ahmed, *Tarih-i Safevî*, Navid Şiraz Yayınları, Şiraz, 1983.
- Yüsufi, Gulamhuseyin, *Didar Ba Ehl-ı Galem*, İlmi Yayınları, III. baskı, Tahran, 1991.
- Zahidi, Abdal, *„Silsiletün-Neseb-i Safevîye”* Kazimzade İranşehr çalışması, Berlin, 1965.